

Тетяна Якубова,

наук. співробітник НБУВ,
канд. іст. наук

**БІОГРАФІЯ ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПИ
У МАЛОВІДОМИХ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ФОНДАХ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

У статті розглядаються праці польських та російських істориків, присвячені гетьману Івану Мазепі, з маловідомих історико-культурних фондів НБУВ.

Ключові слова: гетьман Іван Мазепа, козак, польська література.

Актуальною проблемою сучасної історичної науки, бібліотекознавства є виявлення маловідомих історичних джерел, документів історіографії, які торкаються подій Північної війни, Полтавської битви. Святкування 300-річчя Полтавської битви стало значною подією для вітчизняних істориків, бібліотечних працівників, археографів. Початок ХХІ ст. ознаменовує новий етап історичних досліджень Швеції, Туреччини, істориків України, Росії, творчих пошуків, історичних матеріалів, які висвітлюють події Північної війни, біографій історичних постатей гетьмана І. Мазепи, Карла XII, роль прикордонних турецьких фортець у цій війні тощо. Історичні міфи, в яких можливо побачити яскраву картину трактувань образу гетьмана І. Мазепи, відіграли певну роль у формуванні стереотипів у пізнанні української історії в Європі. Можливо, початок формуванню таких міфів поклала зміна ставлення Петра I до українського гетьмана після Полтавської битви. На початку ХХІ ст. гетьман І. Мазепа знову несподівано стає однією з найбільш цікавих для істориків фігурою. Історична наука попередніх століть, імовірно, не надала належної уваги цьому унікальному діячеві української історії. Ювілей Полтавської битви пов'язується з проблемою реконструкції міфологем, що стосуються постаті І. Мазепи.

Системне дослідження історико-культурних фондів НБУВ виявило обширний масив історичних джерел, в яких тією чи іншою мірою представлені події Північної війни та Полтавської битви. Залишаючись актуальними, історичні дослідження історико-культурних фондів надають можливість прослідкувати витоки історичних міфів щодо гетьмана

І. Мазепи, які створили певну традицію в історичній думці Росії, України, Польщі, Швеції. Історичний матеріал, який ввійшов у науковий обіг в Україні на початку ХХІ ст. дає підстави стверджувати, що саме польська та російська історіографія ХІХ ст. поклали основи відповідним поглядам щодо Північної війни та І. Мазепи.

Бібліотечні фонди НБУВ дають можливість проаналізувати маловідомі, забуті праці польських, російських істориків, які описують події перебування І. Мазепи в Польщі, події Північної війни. В ювілейний рік Полтавської битви доречно згадати праці відомого російського історика ХІХ ст. Олександра Густавовича Брикнера (1834–1896), професора Дерптського університету. Подіям північної війни присвячені сторінки його праць «Война России с Швецией в 1788–1790 годах» (1869), «Россия, Англия и Пруссия 1787–1791 годов» (1887), «История Петра Великого» у двох томах. Історик констатує, що протягом ХVІІ ст. Швеція домінувала на Балтиці. Разом з тим сучасники царя Олексія Михайловича вважали пріоритети на Балтиці головними, важливими завданнями для Росії. Так, Патріарх Никон припускав можливість поступового просування Росії до столиці Швеції. Внаслідок Північної війни Петро I приєднав разом з двома прибалтійськими провінціями південно-східну частину Фінляндії. Російський історик вважав, що до Полтавської битви Захід зі зверхністю дивився на Росію. Після Полтавської битви точка зору на значення Росії змінилась.

У двотомній праці «Истории Петра Великого» О. Г. Брикнера вміщено главу «Мазепа». Розмірковуючи над діями І. Мазепи в часи Північної війни, історик вважає, що І. Мазепа не міг не задавати собі питання, з якою стороною можна пов'язати більшу вірогідність перемоги. При цьому І. Мазепа, за словами автора, діяв «не по какому либо минутному увлечению, а по холодному расчету». Образ дій І. Мазепи щодо союзу з Карлом XII нагадував дії молдавського господаря Кантеміра, котрий двома роками пізніше уклав подібну угоду з Петром I. Автор вважає, що І. Мазепа закінчив свою кар'єру згідно зі своїм характером. Будучи рабом Польщі, підданим султана, васалом царя, український гетьман з'єднався зі шведським монархом проти Росії та мріяв про самостійність. Проте, на думку автора, надії українського гетьмана на самостійність для Малоросії були марними. В ті часи розвиток великих європейських держав знищував можливість існування дрібних країн [1; 3; 14].

Можна спостерегти, що польська історіографія ХІХ ст. зображує І. Мазепу в тіні європейських монархів, як підданого чи васала. При цьому варто відмітити спорідненість поглядів польських та російських істориків. Польським історикам ХІХ ст. не був притаманним глибоко науковий погляд

на події Північної війни, Полтавської битви, дії гетьмана І. Мазепи. Імовірно, польська історична наука в ХІХ ст. відчувала тиск політики Російської імперії, нігілістичний щодо української культури. Тому трактування образу І. Мазепи, обрисовання його історичного портрету в польській історичній літературі йшло в руслі офіційних наукових поглядів, прийнятих у царській Росії. Польські історики ХІХ – початку ХХ ст. наполягають головним чином на тезах про другорядну роль гетьмана в подіях Північної війни, котрий був заручником власних політичних амбіцій. Праці Д. Мечковського, К. Кантецького [13; 16], присвячені подіям Північної війни, зберігаються у польськомовному фонді НБУВ, який нараховує приблизно 91 тисячу бібліотечних одиниць. Польську літературу представлено численними довідковими виданнями з різних галузей знань: словниками, енциклопедичними виданнями. Малодослідженим залишається історичний аспект інформаційного ресурсу польськомовного фонду НБУВ, який є унікальною книгозбірнею, що містить праці відомих польських істориків ХІХ ст.

Негативний погляд у Польщі на І. Мазепу в ХІХ ст. почав складатися завдяки історичним мемуарам польського шляхтича Яна Хризостома Пасака, вплив історичної творчості якого був у Польщі дуже великим. Праці Пасака знали, любили та цінували. У зазначеному польськомовному фонді НБУВ зберігається багатотомна «Енциклопедія» (1904) С. Оргельбранда, в одинадцятому томі якої представлена стаття «Pasek Jan Chryzostom» («Пасек Ян Хризостом»). Широковідоме наукове польське енциклопедичне видання доносить науковому світу Європи на початку ХХ ст. біографію Яна Пасака. Ян Пасек згадується як автор відомих у першій половині ХVІІ ст. «Пам'ятників» («Pamiętników»). Він служив у польському війську під командуванням гетьмана Чарнецького, з яким побував у шведській та московській кампаніях. У 1667 р. Ян Пасек одружився на заможній вдові та поселився у Кракові. Рік смерті його не відомий, але автор всесвітньовідомих мемуарів жив ще у ХVІІІ ст. В своїх мемуарах Ян Пасек зображує звичай польської шляхти при дворі короля, цікаві пригоди з власного життя тощо [15].

Завдяки мемуарам Яна Пасака, в яких описується перебування І. Мазепи у Варшаві у другій половині ХVІІ ст., в польській мові з'явилися вирази: «nie bez ty mazerо», «nie bądź mazerа». Станіслав Тарновський в «Історії літератури польської» стверджує, що Ян Пасек недолюблював І. Мазепу [10; 18]. Вірогідно, причиною такого ставлення польського шляхтича до майбутнього українського гетьмана було певне суперництво між ними у військовій кар'єрі при дворі польського короля.

У польськомовному фонді НБУВ зберігається історичне джерело «Пам'ятники Яна Хризостома» («Pamiętniki Jana Chryzostoma z Goslawic Paska» (1877), яке являє собою наукову та літературну цінність. Світ, який описує Ян Пасек, живе простою правдою та природною наповненою силою. Такий світ не складна мозаїка. Його події відображаються з притаманними автору лицарською натурою та вченим гонором. Ян Пасек відобразив у своїй праці історичне ХVІІ ст. на війні, в науці, подорожах, танцях, у костьолі. Він бачив та описував звичай двору, стиль придворної мови, різні обставини життя.

Про І. Мазепу Ян Пасек розповідає очима очевидця. Відомому українцю присвячено два розділи. У першому – «Цікава зустріч автора в передпокоях короля з Мазепою, нобілітованим козаком» – автор розповідає, як зустрів Мазепу у передпокоях польського короля у 1662 р, коли той намагався довести свою непричетність до антикоролівської конфедерації військ. Автор пише, що польський король не довіряв І. Мазепі, тому військова кар'єра майбутнього українського гетьмана в Польщі не задалася. Другий розділ – «Любовна пристрасть того ж Мазепи до пані Фальбовської» – присвячений розповіді про відомий на Волині роман І. Мазепи із заміжною полячкою. Після викриття коханців пан Фальбовський прив'язав майбутнього гетьмана до коня, зробивши постріли. Кінь, за народною легендою, поніс Мазепу на Запорозьку Січ. Цей історичний міф інтерпретовано у науково-популярному фільмі сценаристів Ю. Макарова та Д. Жарких «Іван Мазепа. Кохання. Велич. Зрада», який був знятий студією «1 + 1» у 2005 р. Народна традиція почала сприймати Січ як місце порятунку для майбутнього гетьмана, куди той приніс свій військовий досвід, здобутий в Польщі. Після 1663 р., за мемуарами Яна Пасака, І. Мазепа був вимушений залишити Польщу і виїхати до Франції, де заглибився у вивчення мов та наук.

Імовірно, європейський військовий досвід українського гетьмана привернув увагу Петра І. Європейська історіографія ХХ ст. визнала фактор військового досвіду І. Мазепи в розбудові Російської імперії. Шведський історик А. Єнсен [6] та американський Г. Манінг [14] одними з перших зауважили військовий талант І. Мазепи під час відступу від Полтави до Очакова у 1709 р. Українські історики Д. Донцов [5] та І. Борщак [1; 11] висловили думку про безперечний патріотизм І. Мазепи та бажання привести Україну до самостійності. В Інституті Рукопису НБУВ зберігаються чотири документи – твори І. Борщака, зокрема «Орликіана» та уривок статті «Україна в Парижі», праці «Шведчина і французька дипломатія», «Вольтер і Україна», в яких ідеться про І. Мазепу та його роль у процесах державотворення України [1].

Історичний матеріал, накопичений в Україні на початку ХХІ ст., дає підстави вести мову про спражній військовий талант гетьмана, який стверджувався в часи культурної розбудови Гетьманщини в другій половині ХVІІ ст. І. Мазепа, користуючись даними козацької розвідки, листами підлеглих полковників та С. Палія, знав особливості турецько-татарського прикордоння. Гетьман вважав авантюрою задумані Голіциним Кримські походи. В десятиліттях боротьби Росії з Туреччиною І. Мазепа став головним стратегічним та військовим консультантом Петра І з питань стримування османської експансії [8].

За часів Північної війни в німецьких часописах поширюються публікації про Швецію та Росію. Німецькі газети були легкодоступними та вважались єдиним джерелом достовірної інформації. Періодика «Исторические известия о Северной войне» видавалась в Йені протягом 1716–1719 рр. Перша німецька біографія Петра І ґрунтувалась на матеріалах лейпцігської «Europäische Fama». Німецький теолог та педагог А. Ф. Бюшінґ захистив першу дисертацію про Росію – «Герхард Фридрих Миллер и значение его трудов по географии России XVIII в.» [7; 9]. У 1703 р. в німецькому часописі «Historische Remarques» з'явилась докладна біографія І. Мазепи, автор якої виявив добру обізнаність із життєвим шляхом гетьмана, його родинними справами тощо. Через рік ґрунтовну й прихильну біографію І. Мазепи вмістив часопис «Die europäische Fama», супроводивши її портретом гетьмана, гравюрою з якої пізніше скористався Енгель для своєї «Історії України та українського козацтва». Важливою й історично цінною рисою німецької преси було те, що вона давала інформацію з перших рук, від свідків та учасників подій, тоді як преса інших західних країн нерідко передруковувала або переказувала те, що раніше з'являлося в німецьких часописах. До німецьких газет надсилали листи та повідомлення дипломати, агенти, вчені й військові, що у великій кількості перебували на службі в Росії. Разом з тим німецькій пресі у висвітленні українських справ властива більша залежність від політичної кон'юктури, що з особливою виразністю проявилось у ставленні до І. Мазепи. Якщо до 1709 р. це ставлення було прихильним, то після Полтавської битви тон німецької преси змінився. Мазепу почали називати «зрадником», озираючись на переможця Петра І, з яким тепер необхідно було рахуватись.

У 2009 р. в Полтаві пройшла Міжнародна науково-практична конференція «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав». Відомий сучасний шведський історик Бенґт Нільссон виступив із доповіддю «Забуті джерела: потреба у тіснішій співпраці у дослідженні полтавських подій» [17]. У ній дослідник акцентує

увагу на тому, що слабка обізнаність наукового світу Швеції у ХІХ ст. зі східнослов'янськими історичними джерелами призвела до активізації у Швеції «старої історичної школи», яка надавала негативні оцінки діям Карла ХІІ та І. Мазепи. Тривалий час, протягом якого здійснювались історичні дослідження в Швеції та в Європі у ХІХ–ХХ ст., привів до перегляду багатьох наукових поглядів. Але на початку ХХІ ст. знову постало питання про більш ретельні дослідження бібліотечних фондів в Україні з приводу подій Північної війни. Саме маловідомі історико-культурні фонди НБУВ у сучасний період історичних досліджень мають можливість представити «Мазепіану», події Північної війни європейському читачеві в ракурсі нових фактів, нових наукових концепцій, відносних до історії «невідомої України».

Історико-культурні фонди НБУВ надають обширний матеріал західної україніки, рукописів щодо Північної війни, біографії гетьмана І. Мазепи, Карла ХІІ. Актуальним залишається питання історичних досліджень постаті українського гетьмана з урахуваннями нових наукових концепцій історії українського козацтва. В сучасний новий період європеїзації гуманітарної науки в Україні, який сприяє збереженню фундаментальності української освіти, історико-культурні фонди НБУВ залишаються маловідомим та слабо дослідженим пластом історичних матеріалів, що потребують подальших творчих пошуків.

Список використаної літератури

1. Борщак, Ілько, Мартель, Рене. Іван Мазепа: життя і пориви великого гетьмана / І. Борщак, Р. Мартель – К.: Свенас, 1991. – 136 с.
2. Брикнер, А. Г. Война России с Швецией в 1788–1790 годах / А. Г. Брикнер // Журнал министерства народного просвещения. Часть СХLІ. – СПб., 1869. – С. 67–363.
3. Брикнер, А. Г. История Петра Великого: в 2 т. Т. 2 / А. Г. Брикнер – М.: ТЕРРА, 1996. – 288 с.
4. Брикнер, А. Г. Россия, Англия и Пруссия 1787–1791 годов. Гл. I–IX / А. Г. Брикнер // Русский вестник. Т. 191. – СПб., 1887. – С. 471–537.
5. Донців, Дмитро. Похід Карла ХІІ на Україну / Д. Донців. – Київ, Видання «Товариства ширення народної культури», 1918. – 28 с.
6. Єнсен, А. Історичні картини / пер. зі швед. Н. Іванчука; наук. редакція Б. Якимовича / А. Єнсен. – К.: Укр. писменник, 1992. – 205 с.
7. Ивонина, Л. И. Сведения о России в немецкоговорящем пространстве XVIII в. [Рец. на кн.] Наука и публицистика о Российской империи. Бонн, 2006 / Л. И. Ивонина // Новая и новейшая история. – М., 2008. – № 4. – С. 26–40.
8. Рева, Л. Ілько Борщак про Івана Мазепу та його сучасників: за фондами Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / Л. Рева // Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять. Матеріали міжнародної

наукової конференції. Національний університет «Києво-Могилянська академія». – Київ : Темпора, 2008. – С. 271–282.

9. *Таирова-Яковлева, Т.* Приятель гетмана злодея. Как Мазепа Петра к власти приводил / Т. Таирова-Яковлева // Родина. – М., 2007. – № 11. – С. 26–31.

10. *Якубова, Т. А.* Маловідомі матеріали фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, щодо історичного портрету гетьмана І. Мазепи (XVII–XVIIIст.) / Т. А. Якубова // Праці центру пам'яткознавства. – Вип. 16. – Київ, 2009. – С. 165–176.

11. *Borschak, Elie, Martel, Rene.* Vie de Mazeppa / E. Borschak, R. Martel. – P., 1931. – 136 p.

12. *Cbynczewska-Hennel.* Mазepa w polskiej historiografii / Cbynczewska-H. // Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять. Матеріали міжнародної наукової конференції. Національний університет «Києво-Могилянська академія». – Київ : Темпора, 2008. – С. 50–61.

13. *Kantecki, K.* Ojciec Stanisława Augusta / K. Kantecki // Ateneum. – Warszawa, 1876. – № 3. – S. 1–71.

14. *Manning, Clarence.* Hetman of Ukraine Ivan Mazeppa / Manning C. – New-York, 1957. – 145 p.

15. Mазepa // Słownik Języka Polskiego, OWN. – T. 2. – Warszawa, 1979. – S. 127.

16. *Meczkowski, Domicjan.* Obrazy historyczne z czasyow Stanisława Leszczyńskiego z odcieniami obyczaju i charakteru ludzi / D. Meczkowski – W Krakowie. Nakładem i czcionkami «CZASU», 1861. – 141 s.

17. *Nilsson, Bengt (Нильссон, Бенгт).* Librarian Linköping university, library (Стокгольм, Швеція): Forgotten sources – the need for more cooperation in Poltava studies = Забуті джерела: потреба у тіснішій співпраці у дослідженні полтавських подій / Bengt Nilsson // Міжнародна науково-практична конференція «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав»: програма конференції. – Полтава, 2009 – 16 с.

18. *Orgelbrand, S.* Encyklopedia Powszechna / S. Orgelbrand. – T. 11. – Warszawa, 1904. – S. 324–325.

Розділ V

Історія науки